

KUTADGU BİLGE GÖRE TÜRK SAVAŞ SANATI

TURKISH ART OF WAR ACCORDING TO KUTADGU BİLGE

Dr. Erkan GÖKSU*

Özet

Türk devlet ve toplum düşüncesini en açık ve sadık şekilde yansıtan Kutadgu Bilig, birçok konuda olduğu gibi savaş ve savaş sanatına dair konularda da Türklere özgü bir tarzda yansımaktadır. Bu bakımdan, teorik de olsa, Türk savaş sanatının ana hatlarını Kutadgu

•onu derinlemesine inceleyen kaçınılmaz olduĞ söylenmektedir

Voltaire'in Avrupa'ya savas sanatını öten adamı olarak takdim etti Machiavelli'in (1469-1527) *The Art of War (Savaş Sanatı)* adlı kitabı da savaş konusunda yazılmış temel eserlerden biridir. Savaş, devlet yönetiminin en önemli araçlarından biri olduĞ söyleyen Machiavelli, bir yöneticinin bilmesi gereken en önemli şeylerin başında savaş sanatının gelişimi ileri sürmü ve bu nedenle hükümdarların savaş sanatını kendilerine en önemli öğe alanı hâline getirmelerini önerdi. Ona göre •dare edenler için tek •bilim• budur. Bu sanat ihmal edilirse ülkeler kaybedilir. İleri zaman kazanılır. Savaşta kalmanın, yönetimin ve otoritenin en önemli araçlarıdır.

Bunların dışında savaş, içinde kimsenin güvenle ilerleyemeyeceği bölgeler ve karanlıklarla dolu bir bilim olduĞ söyleyen Maurice de Saxe (1696-1750) savaş, bütün olarak bilim de, sanat olarak nitelendirmekle beraber, stratejik ve taktiksel boyutları ile de bilimden ayrılmaz şeylerdir. Süren Antoine Henri de Jomini (1779-1869) geçmi tecrübeler ile çada yorumu bir araya getirerek savaş tanınmasını, teorisini, ne olduĞ ve olmadığını o döneme kadar yapılmış doyurucu izahlarla açıklamayı ve bu bakımdan savacıların gerçek anlamda sistematik i kabul edilen Carl von Clausewitz (1780-1831) gibi yazarların da savaş ve savaş sanatı konulu eserleri mevcuttur

Savaş ve savaş sanatı konusunda Müslüman Türk müellifler tarafından da muhtelif eserler kaleme alınmıştır. Bazı yazarlar tarafından •bilim (furuşiyeye)Ğ, •okçuluk (ilmü•n-nü âb)Ğ ve •taktik, strateji ve askerî organizasyon (fünûnü•l-harbiye/âdâb)Ğ olmak üzere üç kategoride edilen¹⁰ bu eserlerin en tanınmışları Fahr-i Müdebber adıyla bilinen Muhammed b. Mansur b. Said Mübâreğ

¹ iddet ve •iddetin getirilmesi ekliĞ olan savaş ortaya çıkmesi meselesi hakkında farklı görüşleri sürülmüştür. Bazı yazarlar iddetin, insanın doğasında var olan içgüdüsel bir özellik olduğunu iddia etmişler, ancak bu görüşü çevreciĞ ve davranışĞ bilim adamları tarafından reddedilmiştir. Aynı şekilde savaş ne olduĞ ve insanlık tarihinin seyri üzerindeki etkisi hakkında da farklı görüşler vardır (Bunlar hakkında toplu bilgi için bk., Erkan Göksu, *İnsanlık Tarihinin Değ Meyen Fenomenleri: iddet ve Savaş, Bilim Yolu*, Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3/2003 (Türkiye Cumhuriyetinin 80. Yılı Özel Sayısı), Kırkkale, s.577-599).

² John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, (Çev. Füsün Doruker), Sabah Kitapları (Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi) İstanbul 1995, s.573.

³ Sun Tzu, *The Art of War*, (Translated by Wu Sun Lin), Long River Press, San Francisco 2003., (Türkçe tercümesi *Savaş Sanatı*, Çev. Adil Demir, İstanbul 2001).

⁴ Sun Tzu, age, s.3. (Türkçe terc., s.43).

⁵ Niccolò Machiavelli, *The Art of War*, (Translated from the French by Peter White and Edward Dacres), Winder Publications, Radford 2007., (Türkçe tercümesi *Savaş Sanatı*, (Çev. Berna Hasan) İstanbul 1999).

⁶ Marshal Maurice de Saxe, *My Reveries Upon the Art of War*, (Translated by Thomas R. Phillips) *Points of Strategy: The 5 Greatest Military Classics of All Time Complete in One Volume*, (Edited by Brig. Gen. T. R. Phillips, Stackpole Books, Harrisburg 1985., s.189, (177-300).

⁷ Baron de Jomini *The Art of War*, (Translated from the French: Capt. G.H. Mull), Philadelphia 1862., s.66, 252., (Türkçe terc. Antoine Henri Jomini *Savaş Sanatının Ana Hatları*, İstanbul 2002, s.43, 161).

⁸ Napoleon savaşına katılmış tecrübeli bir subay olan Prusyalı Carl von Clausewitz'in, emeklilik yıllarında kaleme aldığı eserinin öğretisi, yazıldıĞından sonra gelişen olayların Clausewitz'in anlattıklarından ibaret olması olmuştur. Bu durum onu, savaş hakkında yazılmış en ünlü eser hâline getirmiştir. Clausewitz'in savacılık konusunda ortaya atılan önemli görüşü savaş ile politika arasında kurdu bağıdır. Ona göre, •Bir toplum (bütün milletlere özellikle uygar milletler) için savaş mutlaka politik bir durumdan doğar ve politik bir etkiyle sonuçlanır. Bunun içindir ki savaş politik bir eylemdir.Ğ (Carl von Clausewitz *On War*, (Editor/Introduction/Translation: Anatol Rapoport, Frederic Nautusch Maude, J. J. Graham), Penguin Classics, London 1982, s.118 119., (Türkçe tercümesi *Savaş Üzerine*, İsmail Yalçın, İstanbul, 1975., s.62).

⁹ Do rudan doruya savaş ve savas sanatını konu edinen bu eserlerde Herakleitos, Hegel, Karl Marks, Friedrich Engels, Sigmund Freud, Konrad Lorenz, Erich Fromm ve John Keegan gibi tanınmış yazarlar iddet ve savaş hakkında muhtelif görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlar için bk., Yustrow *Başkumandan ve Harb Fenni*, (Çev. N. Bürhan), Gnkur. X. ube, Askerî Matbaa, İstanbul 1932., s.4 vd.; Friedrich Engels, •Tarihteki İddetin RolüĞ, *Cogito (Şiddet)*, Sayı.5-6, Kış Bahar, İstanbul 1996., s.169-184.; Konrad Lorenz *On Aggression*, (Routledge Classics), Routledge 2002.; Aynı yazar, •Ecco Homo (İnsan)Ğ, *Cogito (Şiddet)*, Sayı.5-6, Kış Bahar, İstanbul 1996.; Erich Fromm *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri*, Birinci Kitap, Çev. İsmail Alpagut, Payel Yay. İstanbul 1993.; Aynı yazar, *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri*, İkinci Kitap, Çev. İsmail Alpagut, Payel Yay. İstanbul 1995.; Aynı yazar, *İnsan ve Şiddetin Kaynağı*, Çev. Yurdanur Salman-Nalagten, Payel Yay., İstanbul 1994.; John Keegan *Savaş Sanatı Tarihi*, Çev. Füsün Doruker, İstanbul, 1995.; Göksu, a.g.m., s.579-591.

¹⁰ Mustafa Uyar, •Âdâb el-Harb ve •Eca•ya Göre Hisar ve Katma GeleniĞ, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV/40 (2005), s.216.

•Âdâbu'l-Harb ve's-Şeca'a¹¹, Mardî b. Ali b. Mardî et-Tarsûsî'nin *Tabsıratu Erbâbi'l-Elbâb fî Keyfiyeti'l-Necâti fî'l-Hurûb*¹², bn Erenboa ez-Zeredkâşn *el-Anîk fî'l-Menâcinîk*¹³, Ömer bn brahim el-Avsi el-Ensârî'nin *Tefrîcû'l-Kurûb fî Tedbîri'l-Hurûb*¹⁴, Muhammed b. Mengli'nin *el-Hıyal fî'l-Hurûb ve Fethü'l-Medâ'in ve Hıfzü'l-Durûb*¹⁵, Hasan er-Rammâh'ın *Kitâbu'l-Furûsiyye ve'l-Manâsıbi'l-Harbiyye*¹⁶, •Münyetü'l-Guzât¹⁷, •Haza Kitabu Baytarnâme¹⁸, •Baytaratü'l-Vâzih¹⁹, •Kitâb fî Riyâzati'l-Hayl²⁰, •Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb²⁰, •Nihâyetü's-Su'ul ve'l-Umniyye fî Ta'allumi'l-Furûsiyye"²¹, •*Tabsıratu's-Sultaniyye fî Siyaseti's-Sanâ'ati'l-Harbiyye*²² gibi eserlerdir²³. Bunlarşn yanşnda muhtelif siyasetnamelerde de sava savasanatşna dair bilgilere yer verildiğörölmektedir²⁴.

¹¹ Âdâbu'l-Harb ve's-Şeca'a, muhtelif Orta Ça slâm devletlerinin askerî ttilatş, muharebe usulleri, kullanılan silahlar ve sair konularda bilgi veren önemli bir kaynaktır. Müf ordu, strateji ve askerlikle ilgili gerekler üzerinde durulurken, bunun yanşna harp erbabşnda olmasş gereken ahlaki özelliklerde sşralamaktadır. Kitabşnalkş babş, harp ve harp sanatş ile dâkimiyyet anlayş ile ilgilidir. Harp ve askerlie dair kşşmlar 7. babdan itibaren başmaktadır (Fahr-i Müdebbi'Âdâbu'l-Harb ve's-Şeca'a, (Ne r. Ahmed Süheyli-i Hânsârî), Tahran 1346.; Eser ve ttilfihakkşnda ayrşca bk., Uyar, a.g.m., s.216-218)

¹² Eser, Orta Ça slâm ordularşnda kullanılan silahlar ve silahlikleri hakkşnda ayrıntılış bilgidir. Selahaddin Eyyübî'ye sunuldu u bilinen eser, özellikle mancşnşk teknolojisi konusunda veritijiler ve çizimlerle dikkat çekmektedir (Mardî b. Ali b. Mardî et-Tarsûsî *Tabsıratu Erbâbi'l-Elbâb fî Keyfiyeti'l-Necâti fî'l-Hurûb*, (Facsimile Editions-Edited by Fuat Sezgin), Frankfurt 1425/2004).

¹³ bn Erenboa Zeredkâ tarafşndan kaleme alşnan •el-Anîk fî'l-Menâcinîk, Memlûk dönemi kaynaklarşndan olup mancşnşklar üzerine yazşlan bir mühendislik kitabşdır. Eserde o dönemde kullanılan mancşnşk harp ve yapşm özellikleri ayrıntılış bakkilde anlatılmış ve en küçük mancşnşk aksamşnanvayş kadar çizimlerle izah edilmiştir (bn Erenboa Zeredkâ *el-Anîk fî'l-Menâcinîk*, (Tahkik: hsân Hindî), (Câmi'atu Haleb), Dşrkd 405/1985).

¹⁴ Ömer bn brahim el-Avsi el-Ensârî *Tefrîj al-Kurûb fî Tadbîr al-Hurûb (A Muslim Manual of War)*, (Ed. and Trans. George T. Scanlon), American University at Cairo Press, Cairo 1961.

¹⁵ Otuz sekiz bölümden olan eserde, bta kşşç, kalkan, ok ve yay olmak üzere müf silahlarşn yapşm özellikleri, muhasara teknikleri ve muhtelif milletlerle savârken dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde durulur. Eserin •kendi kendine dönen daireler², •dümanş yakmak için tümsek, tepe yapşlmasş² ve •yakıldar²dan bahseden bölümler dikkat çekicidir (Muhammed bin Mengli el-Nâsârî *el-Hıyal fî'l-Hurûb ve Fethü'l-Medâ'in ve Hıfzü'l-Durûb*, (Tahkik: Nebîl Muhammed Abdulaziz Ahmed), Dârü'l-kütüb ve Vesâiki'l-Kavmiyye, Mşşr 2000)

¹⁶ Necmü'd-dîn Hasan er-Rammâh *Kitâbu'l-Furûsiyye ve'l-Manâsıbi'l-Harbiyye*, (Tahkik Ahmed Yusuf el-Hasan), Cami'atu Haleb, Haleb 1998.

¹⁷ Harp sanatşna ikin önemli kaynaklardan biri olan •Münyetü'l-Guzât, Kşpçak Türkçesiyle kaleme alşnş Timur Bek adlı emîrin isteiyile Arapçadan tercüme edilidylan eser, mşzrak, ok, yay ve kşşç silahlar, bunlarşn yapşm ve kullanşm ekilleri ile özellikleri hakkşnda bilgi verilmir. (Münyetü'l-Guzât (Metin-ndeks), (Haz. Mustafa Uurlu), GÜ SBE YayşmlanmamşDoktora Tezi, Ankara 1984)

¹⁸ Eserin Abbasiler döneminde yazşlan •Kitâbu'l-Baytarnâme eserinden Eski Anadolu Türkçesine tercüme edildiğörölmektedir (Haza Kitabu Baytarnâme (Tenkidli Metin), (Haz. Mesutenc (çekicidir14. 0 Tw M)2.5 TD ame20.SJTJ -(t)JTJ -2-.15 TD6nkara 19yşmlanmamş

Türk kültür ve düşünce tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan Kutadgu Bilig'indeki her iki dünyada da kutu/saadete erişmeye yarayan bilgilerinin konu edinen bir eser olduğu dolayısıyla mahiyet itibarıyla yukarıda zikrettiğimiz sava veya sava sanatıyla ilgili eserlerden farklı oldu üphesizdir. Ancak eserdelerin, insan için en değerli hazine olan bilgi ve anlayış düzeltilememesi durumunda savaş kaçınılmaz oldu²⁵ dikkat çekilerek ordu veya asker celbi, konak yeri ve sefer güzergâhının tespiti, muharebeleri, harp zamanında orduların nasîl tanzim edilip düzenlenmesi ordusunu malup etmek için başvurulacak çarelere de temas edildi²⁶ görülmektedir²⁷ ki bu durum, Türk devlet ve toplum hayatının birçok cephesini aydınlatan Kutadgu Bilig'in, Türk savaş hakkında da önemli bilgiler içerdiğini göstermektedir.

Ba ta Ögdülünün beğli e layışk bir begin ve kumandanın nasîl olması gerektiğinde verdi i ö ütler olmak üzere, eserin muhtelif bölümlerinde tesadüf edilen bu bilgiler incelendiğinde savaş bilgisizlere, kötülere, adaletsizlik yapanlara ve anı ve barış kabul etmeyen dümana karşı başvurulacak son çare olduğu fikrinin hâkim olduğu görülür²⁸. Bununla beraber savaş memleket düzeni için tek başına yeterli olmadığna dikkat çekilmiştir ve memleketin düzeni ve beğli devamı için kanunun ve adaletli yönetimin artı olduğu, kötülere hamet ve siyaset uygulanırken iyilere daima hürmetle muamele edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu cümleden olmak üzere kanun ve adil yönetim, yaklaşılan yakan bir ate benzetilen zulmü (küç) söndürecek su olarak nitelendirilen begin hâkimiyetinin devam etmesi, ülkenin geliştirilmesi ve düzenin sağlanması, kanunların da tatbik edilmesine önem verilmiştir²⁹. Diğer yandan devletin cebrî gücünü temsil eden ordu kumandanı kişiliği, idari gücü temsil eden vezir ise kalem olarak nitelendirilen memleket nizamı ve dizginin bunların elinde bulunduğunu, bu iki ölümlük atışının el ele vererek memleketi büyük faydalar sağlayacakları belirtilmiştir³⁰. Bir memleketi ele geçirmek için kişiliği, elde tutmak için ise kalem lazımdır. Zira bir ülkeyi kişiliği ve kuvvet yoluyla ele geçirmek mümkündür; fakat hiçbir ülkede ve savaşta uzun yıllar yönetilemez. Ele geçirilen bir ülke kalemle idare edilmelidir ki orada düzen ve huzur hâkim olsun³¹.

Her fırsatta hükümdarın akıllı, bilgili ve hiddetten uzak olması gerektiren Ögdülünün, askerî konulardaki ilk üdü ihtiyatlıdır (sakı) Ona göre bir memleketin baş ve kilidi iki eyden,

²⁵ Kutadgu Bilig'in mahiyeti ve Türk kültür tarihindeki yeri hakkında ayrıntılı bir biçim bk., A. Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK Yay., Ankara 1988., s.145-198.; Yusuf Has Hâdî, *Kutadgu Bilig I Metin*, (Haz. Reî Rahmeti Arat), TDK Yay., İstanbul 1947, s.VII-XLII.; *Kutadgu Bilig II Tecüme*, (Haz. Reî Rahmeti Arat), TTK Yay., Ankara 1959) (Kutadgu Bilig'e yapılan atıflar, KB kısaltmasıyla beyit numaralarına yapılacaktır.)

²⁶ İnsanların kötüsü anlayışla ile aşılar; halk arasında çşkan fitne, bilgi ile bastırılır. Bu ikisi ile de halledemezsen, bilgiyi bırak, elini kişlice daya (KB, b.221-222).

²⁷ KB, b.36-38, 44-45.

²⁸ Eserde bu konuyla ilgili birçok örnek mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır: •Kişiliği ve sopa sendendir; bu kamçılar, bu cezalar kötü içindir. Kötüler kötülüklerini bırakmaları nispette, sen de eksik etmediğin sopan hazır bulunsun. (KB, b. 5279-5280) •Anla mak istemeyen dümanın uykusunu kaçırarak için beğli kumandanı lazımdır. (KB, b.2270).

²⁹ KB, b.2030-2036, 2299

³⁰ KB, b.2414-2424.

³¹ KB, b.2424-2428. (Eserde bu konuyla ilgili birçok örnek mevcuttur. Bu kayıtlardan bazıları şunlardır: •Eer memleket tutulursa, kişiliği ile tutulur; eer memleketi hüküm etmek icap eder, kalem ile edilir (KB, b.2711) •Kişiliği memleket zapt eder ve zafer kazanır; kalem de memleketi tanzim eder ve hazine toplar. Kişiliği memleketi alırsa, memleket alır; kalemden mürekkep damlarsa, altı gelir (KB, b.2714-2715). •İnsanın bilgili olması çok iyi bir fazilettir; insanın bilgisi, daha üstün bir fazilettir. Güzel ve iyi bir memleket kişiliği ile zapt ve kalem ile idare edilir; herkes dilek ve arzusuna kavur (KB, b.2719-2720). •

³² Do rudan savaş dair kaleme alınan veya savaşla ilgili bilgiler içeren birçok eserde savaş öncesi alınması gereken tedbirler veya strateji ve taktiklerle ilgili hususlardan bahsedilirken dümana karşı ihtiyatlı olunması, ihmalkârlık yapılmaması hususu temel bir kaide olarak ilenmiştir. Bir ö ütü kitabı olan Kutadgu Bilig'de de bu konu üzerinde durulması gayet açıktır. Bununla beraber, Türk tarihi incelendiğinde ihtiyatlılığın Türkler için strateji ve taktik anlayışının ötesinde, hayat tarzı ve toplumsal bünyeye özde mi bir yönü olduğu ortaya çıkar. Öyle ki, göçebe hayatı, iklim ve tabiatla, der yandan ise aynı anlayışla paylaşıldığı der topluluklarla mücadele ederken, mümkün olduğu kadar hızlı ve belirli bir düzende hareket etmeyi gerekli kişiliğiydi. Zira boy boy ayrılmışarak yaylalarda atların ve sürülerini yediren Türklerin, komular ve dümanlar da atlıydı. Herkes süratle hareket eder, her büratle olur ve baskınlar, büratürücü bir sürat içinde yapılır biterdi. Aynı süratle tekilatlaşmış dümanın karşılaşmak lazımdır. Cemiyet, buna göre düzenlenmiş açış kapayışncaya kadar, herkesin hazırlanmış yerini almış olması gerekirdi (Bahaeddin Ögüç, *Öğütten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1991, s.63-68).

ihtiyatlılık (saklılık) ve kanun(törü)dan ibarettir. Bunlardan ihtiyatlılık o kadar önemsetimiki dü manş denenmemesi, kılın her dümanş büyük ve kuvvetli oldu varsayılarak tedbir alınması ve elinde sopa (tayaklık) bulunan dümana karşı bile demir kalkan (temür kalkan) ile hazırlanmak gerektiğine işaret edilmiştir³⁵. Esere göre her beg ihtiyatlı ise memleketini muhafaza edip dümana boyun edebilir. Bunun yanında dü kanun koymalıdır ki memleketini tanzim edip gününü aydınlatılsın³⁶.

Buna karşılık begli bozan, memlekete zarar veren ve ülkeyi düman galine açış hâle getiren eyler ihmalkârlık/gaflet (usallık) ve zulüm (küç) olarak gösterilmektedir³⁷. Beg bu iki eyle kendi begli ini bozar, eri yola girer, doru yoldan a ar ve memleketini harap eder. Dümana karşı galip gelmek isteyen begin gözü, kuş tetikte olmalıdır (sak er). Beg ihmalkâr (usal) olurlarsa, lerini ba aramazlar ve begliklerini devam ettiremezler³⁸.

İhtiyatlılık, kumandanla ilgili bölümde de vurgulanmıştır. Bir yandan orduya kumanda edip askeri idare etmek ve diğer yandan ise dümanş kırmak gibi zor vazifeleri olan kumandanda bulunması gereken en önemli özellik, ihtiyatlı ve uyanık (sak) olması, ihmalkârlık göstermemesidir³⁹.

Öğdülmiye göre ihtiyatlılık ve uyanıklık (saklık), savaşta arış olmanın temel şartı olup uyanık begin askeri, ejderha kumandasında aslana bışiç kamçılı (kışiç kamçılı) orduya benzer⁴¹. Dümana karşı kullanılacak ve onu harap etmeye yardımcı olacak en önemli silahlardan (tolum) biri ihtiyatlılık ve uyanıklıktır⁴². Harpte ihtiyatlı davranan galip gelir⁴³.

Dümana kar

insan, dümana karř ihmalkâr davranřrhalkârlık (usal) ise onun ya bozulmasřna yahut vakitsiz ölümüne sebep oluř

Ögdülmü•in ö ütlerinden birisi de begin cesur, kahraman ve atşlgan (yürekli, alp) olmasşdır. Beg cesareti ile dümana karş koyar. Askerin korkusunu yenip cesaret kazanmasş için•daki kumandanşn kahraman ve cesur olmasş lazımdır. Korkaklar balesindeki cesur kumandan sayesinde cesaret bulurlar. Öyle ki aslanın badi u köpekler aslan, köpe ba oldu u aslanlar ise köpek gibi olurlar⁴⁵.

Aynş özellik kumandanda da bulunmalıdır. Kumandanın nâirek kazanıp adının yayılması için cesur, heybetli, saçs-sakals düzgün ve mert olmasş gerekir. O, kötü•eybetli davranarak onlara korku salması, yumak huylu kimselere ise iyi davranması•sava, korkakların (yüreksiz)ii de ildir. •Kadın (ti i)lara benzeyen korkak erlerin•z sava•eri olamaz. Çünkü korkak kimseler orduyu bozarlar ve bunun sonucunda asker arasında fesat⁴⁶•Harpte cesur yitler (kür er) dayanması, dü man at salarsa, hemen korkmadan düzeni bozmadan toplanması•Cesur yitler •anadan doan hiç kimsenin ecelsiz ölmeyedi• bilirler⁵⁰. Öyleyse dümanı görünce korkmamak, yalın hücum etmek, erkekler gibi vurmak gerekir⁵¹. Bu, aynş zamanda haysiyet veref (uvut) meselesidir. Bu yitlerin ba şında olan kumandan da haysiyet sahibi olmeli•fi için dümana karş koymalı ve intikamını almadan geri dönmemelidir. Uref duygusu ile insan, dümanını (yagş) darma•a eder. Harpte ilk önce erefsiz (uvutsuz) kimseler kaçar. Oysa korkaklar bile haysiyetini korumak için kahramanlık gösterir ve onuru için kendisini ölüme atar. Cesur kimseler (yürekli) aynş zamanda da haysiyet sahibi (uvutlug) olurlar. Haysiyetli insanlar ise ancak vurarak ölürler⁵².

⁴⁴ Türk tarihinde bu konuya dair en iyi örneklerdini Arslan Yabgu'nun Gazneli Sultan Mahmut•la yaptın•lakat esnasında sergiledi i tavsıdır. Sultan Mahmud, kendisiyle görük üzere huzuruna gelen Arslan Yabgu'fine bir ziyafet düzenler ve bu ziyafet esnasında Arslan Yabgu'nun gücünü s•namak amacıyla •Askere ihtiyacı•s•bana ne kadar kuvvet gönderebilirsin?• diye sorar. Silahdârından bir yayalı Arslan Yabgu, içinin ve gençin verdi i gurur ve kibirle •Bu yayı kendi kabileme gönderirsem, 30.000 kiderhal atlanır•Z der. Sultan Mahmud tekrar s•daha fazlasına ihtiyacım olursa?•Z Arslan Yabgu bu defa eline aldış bir oku Sultan•a göstererek •Bu oku kabileme gönderirsem 10.000•ka gelir•Z der. Sultan aynş soruyu birkaç kere daha sorar ve nihayetinde Arslan Yabgu'ya ve üç ok ile 100.000 atlı celp edebilece•aahhüt eder. Sultan Mahmud'un son defa •Daha fazlasını istersem?•Z diye sorması üzerine ise Arslan Yabgu'ya birini Balhan•a göndersem 100.000, Türkistan•a göndersem 200.000 atlı gelir•Z cevabı verir. •Bir yay üç okla mazz ve ücretsiz bu kadar orduyu emre amade edebilen bir kimsenin ini hor görmemeli•Z diyen Sultan Mahmud, yakınlarıyla g•k•veri inde bulunur ve Arslan Yabgu ve maiyetini tutuklatarak Kalencer Kalesi'ne p•s•dilmelerini emreder [Ebu•l-Fazl Beyhaki•Kürh-i Beyhaki, II, (Ne r. Said Nefisi), Tahran 1352., s.876-877.; Rû•d-din Fazlullâh•Câmi'ü't-Tevârih, (Selçuklular Kışmı), II. Cilt 5. Cüz, (NeAhmet Ate), TTK Yay., Ankara 1999., s.8-9.; Muhammed Ali b. Süleyman er-Râvendî•Kitâb-ı Râhati's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr, (Ne r. Muhammed kbâl-Tashihât-ş lâzım Müctebâ Meynovi), Tahran 1333., s.89-90.; (Türkçe terc., Ahmet Akkara 1999., s.88); Hamdullâh Müstevfi Kazvîni•Tarih-i Güzide, (Ne r. Abdü•l-Hüseyn Nevâ'i), Tahran 1362., s.427.; Aksaraylı•Şâmeretü'l-Ahbâr, (Ne r. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999., s.12., (Türkçe. Mürsel Öztürk, Ankara 2000., s.7-8.; Mehmet Altay Köymen,•Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri), I, Ankara 2000.s.85-91].

⁴⁵ KB, b.2043-2048.

⁴⁶ KB, b.2298-2299.

⁴⁷ KB, b.2282-2283.

⁴⁸ KB, b.2284.

⁴⁹ KB, b.2285.

⁵⁰ Bu anlayışın Türk tarihinin erken çarından itibaren mevcut oldu söylenebilir. Eski Türk kitabelerinde bu konuda çarpıcı örnekler vardır: •Kio lu ölmek için türemidir.•Z (Hüseyin Namık Orku•Eski Türk Yazıtları, III., TDK. Yay., Ankara 1994., s.96). Ömrü olana hiçbir ok saplanmaz, oysa tü gelenin günleri bile sayılıdır. Ölmek hayışılmaz bir parçası olarak kabul edilecek uyumak veya uçmak olarak nitelendirilirdi•ge Kağan Abidesi, Do u Cephesi, satır.14). Toplu bilgi bk., László Rásonyi, Tarihte Türklük, TKAE Yay., Ankara, 1993., s.32.; Jean-Paul Roux•Altay Türklerinde Ölüm, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1999., s.66-67.; René Giraud•Büyük İmparatorluğu, (Çev. smail Mangaltepe), Ötüken Yay•stanbul 1999., s.164.

⁵¹ KB, b.2286-2289.

⁵² KB, b.2290-2293. (Türkler için sava ölmek bir onur vesilesi olarak değerlendirilirken, hastalanarak ya ihtiyarlayarak ölmek arzu edilmeyen bireydir. Tam güçlüyken ölmeyen insan, zamanla ihtiyarlar ve öker. Gücünü kaybetmek onu erdendir. Aslında •yile emez denilen bir hastalıktır ihtiyarlık•her bir hastalık ihtiyarlık kadar iyilemez deildir.•Z Bu yüzden birçok toplumda ihtiyarların ölüme terk edilmesi hatta belli bir ya sonra öldürülmesi bilbir gelenek hâline gelmiştir (Roux, Altay Türklerinde Ölüm, s.71-73). Ancak Türklerde ihtiyarların öldürülme dair Çin kaynaklarında ve sair belgelerde kayda rastlanmaz. Bununla beraber ihtiyarlık bir hastalık gibi dünüldü ü ve hastalanarak ölmek utanılacak şey olarak

Begin, halkın ve askerlerin gözünde erdemli bir yol olarak da cömertlik (akıllık), alçak gönüllülük (kodak/kotak köngül), sakin tabiatlılık ve akıllıca davranışlılık (amul) gösterilmiştir. Begin cömertli, adını yüceltir. Bu özellik insanların onun etrafına toplanmasına, büyük ve sadık ordular olmasına, diline kavmasına sebep olur. Beg, sa eliyle kılıç sallayış vururken, sol eli ile mal paylaşmış (ülese), dağıtmışdır. E er hükümdar, sadece kendisi için gümler, etrafındaki kılıçlılar da şlacaktı. Hasis beg (saran beg) mal toplar ve hazine yapar, cömert beg (akş beg) ise bunu kılıç ile alır. Esasen memleketi ayakta tutan kişi vardır. Bunlardan biri som altın, diğeri kılıçtır. Memleketi cömertlikle tutulmalıdır. Begler, cömertliklidir. Cesur ve kahraman erler, yıldırmış gibi kılıç sallarsa, azıls muhariplerin damarı patlar. Altın vere vere eli nasır tutan begler, memleketi kılıç kullanmadan, söz ile idare eder. Çatılan yüzleri som altın güldürür, bozulmuşları som altın yoluna koyar. Böyle davranan beg, memleketini tanzim, halkın zengin etme halkın zenginli ini kendisine kalkan (tura kalkan) yapar.

Öğdülmi, hükümdara memleketi tanzim etme usulünü anlatırken de aynı konuya dikkat çekmektedir. Hükümdarın zinesini açış servet için (üle) adamların sevindirmesini, bunun sonucu onların hükümdarın her arzusunu getireceklerini söylemektedir. Düana karşı koyan cesur kişinin altın ve gümüş veren, dümanın malı alıp eder. Z dedi ifade edilerek hükümdarın, her zaman üstün gelmek istiyorsa adamların memnun etmesi ve onlara değer verip överek evke getirmesi ö ütenmektedir. Onlar da buna karşılık üzerlerine den görevleri yapacaklar, böylece hükümdarın bütün arzuları yerine gelecek ve düan onun önünde boyun eğecektir. Adamlar çok ve kalabalık olacak, onlar da bir gün hükümdar için canlarını vereceklerdir.

Cömertlik, ordu başında bulunan kumandanın etrafına en seçkin kimselerin toplanmasının da ilk artışı olarak görülmektedir. Onun en değerli varlığı öhreri ve adından, çoluk-çocuk ve için mal toplamalı; mülk, bahçe edinecek diye gümüş yış mamalıdır. Kendisine bir at, giyim (ton) ve silah (tolum) ayırdıktan sonra bütün malını askerlere (ülese) ve bakilde birçok kimseleri kendisine dost ve yoldaş edinmelidir.⁶¹

Eserde sıcakta, sulukta, aç, tok, yaya ve çşplak hâlde, kılıç, balta ve ok darbelerine maruz kalan harpçi/savaşçı⁶², her zaman silah taşıyan, dümanı vuran ve zafer kazanmış olarak tarif edilmiştir.⁶³

---

algılarından ihtiyarların hoşlanmadığı düşünülebilir. Nitekim Çin kaynakları güçlülerin [etin] yalş ve güzel kısmını, yaşıların ise onlardan artı kalaylıklarını, güçlü ve sadık olanlara değer verilip, yalş ve zayıfların hor görüldüklerini kaydetmektedirler (*Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, (Açıklamalı Metin Ne), (Haz. Ay e Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun), TTK Yay., Ankara 2004., s.1.; *Romalı Türklerinde Ölüm*, s.73). Ancak Türklerin bu yargıyı kabul etmedikleri görülmektedir. Nitekim Çin kaynaklarının nakletti Hun ka anıyla Çin elçisi arasında geçen kayışlar konuya açıklık getirmektedir: •Han elçisi bir ara konuşurken Hunların yaşlara değer vermeme gibi [bu] gelenekleri olduğunu söyleyince Chung-hang Yüeh, karşısında Han elçisine: •Han geleneklerine göre yaş gönderilmek üzere orduya katılan askerler [oldu] yakınları, kendi arzularıyla sıcak ve kalın elbiselerle beraber iyi yiyecek ve içeceklerini giden [askerlere] vermezler• diye sormu, Han elçisi, •Evet öyle• diye cevap verdi. Bunun üzerine Hun Kanş: •Hunların başca uralarının savaşı u açtı. Yaş ve zayıflar savaşmadıklarından dolayı yiyeceklerinin en iyisini güçlü ve sadık olanlara vererek kendilerini güvence altına almışlardır. Bu yolla baba-ül her biri karşılıklı olarak birbirlerini kollarlar. [Bu durumda], Hunların yaş küçük gördüü naslı söylenebilir? *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, s.17.; Ayrışca bk., Ahmet Taşlı, *Gök-Türkler I*, TTK Yay., Ankara 2003., s.113.; Mevlüt Bozdemir, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*, AÜSBF. Yay., Ankara, 1982., s.20-21).

⁵³ KB, b.2048-2053.

⁵⁴ KB, b.2069.

⁵⁵ KB, b.3046.

⁵⁶ KB, b.3048.

⁵⁷ KB, b.3039-3044.

⁵⁸ KB, b.256.

⁵⁹ KB, b.5478-5483.

⁶⁰ KB, b.2274-2275.

⁶¹ KB, b.2276-2278.

⁶² KB, b.2961.

⁶³ KB, b.2316.; Gençkaranlı Devlet Teşkilatı, s.222.

ve onun tuzu ekme (tuz etmeki) ve yemenin, atş, elbisesi ve silahşnşn bol olmaşş gerektikkat çekilmi tir. Savaçşya verilen eylerin •tuz ekme hakkşş olarak ifade edilerek savaçşlarşn bunu unutmayacaklarş ve •tuz ekme hakkşş ödemek için ellerinden geleceklerşnşn belirtilmesi dikkat çekicidir⁶⁵.

Beg, savda kazandşş ganimet ve mallarş tekrar iye da ştmaşş, onlarş yedirip içirmelidir. E er malş eksilirse, savganimetleri ile eksini tamamlamaşş, sa eliyle kşlşç sallayşp vururken, sol eliyle de mal daştmaşş, paylaşırma (ülese) işđşr

Eserin baka bir yerinde de kanunla halkş koruma ve zenginliartşrmanşn gereklilinden bahsedildikten sonra⁶⁸ begin askerlerini memnun etmesi gerekti tekrarlanmaşşr. E er beg askerini

(tutgak) e er sayŝca fazla ise vee dũ mana saldŝrmak icap ederse, bu kuvvetlerin geri dũnũp hũcum etmesi ۆtlenmektedir⁸⁸. Asŝl kuvvetler ve ۆncũ kollarŝ dŝŝnda bir de dikkatli bir ekilde hazŝrlanmŝ muhafŝz alayŝnŝn (yortu⁸⁹) te kil edilmesi sۆylenmektedir. Harekāt esnasŝnda da bu kuvvetlerin dũzenli hareket etmesi, ne geride ne de ileride bulunmamalarŝna dikkat ekilimi⁹⁰. Alemdārŝn (ālem bar er) harekātŝ dikkatli takip etmesi ve dũna hũcum edecek askerden hi birinin dŝarŝda kalmamasŝ gerektii sۆylenmektedir⁹¹.

Eserde konak yerlerinin (tũn⁹²) ve muhafŝz alaylarŝnŝn (yortu) belirlenmesi ve dũzenlenmesinde dikkatli davranŝlmasŝna da dikkat ekilimi⁹³ Buralarda askerden nۆbetiler (saŝŝ tayin edilmeli ve bunlarşn ok uyanŝk olmalarŝ gereklidir⁹⁴

Ögdũlmi , aynş dikkatin karargāh yeri (toy⁹⁵etmgeam.88TD -.0004 T5 .0427w [(tir iyice incem)10.8(e)3(r)4.

kendisi dil yakalatmamalı (til şçğşnmasa) ve ordunun durumu, sayışsı hakkında bilgi edinmesi engellenmelidir. Ordu, düman ordusu hakkında alınan bilgiye göre tanzim edilmiştir¹⁰⁴

Kaynaklarda geçen terim ve kavramlardan Türk istihbaratla ilgilikurumların ilk Türk devletlerinden itibaren mevcut olduğunu anlaşılmaktadır.¹⁰⁵ Nitekim Kutadgu Bilgide geçen •dil/tşl/til yakalamak¹⁰⁶ tabirine, Orhun Abidelerinde de rastlanmaktadır.¹⁰⁷ Tşlş ifadesi Talat Tekin tarafından •dü man hakkında bilgi, gözcü, haberci¹⁰⁸ Hüseyin Namık Orkun tarafından birincide •dil haberi¹⁰⁹, ikincide •haberci¹⁰⁸, Bahaedin Ögel ve Muharrem Ergin tarafından ise •haberci, casus, nöbetçi olarak yakalanan esir¹⁰⁹ olarak tercüme edilmiştir. Dîvânu Lügati•Türk•te de •tşlş, •dümanşn durumunu ö renmek için yakalanan adam, şa casus¹¹⁰ olarak kaydedilmiştir. Kaynaklarda istihbarat ve haber alma i ini yapanlara •tşrak¹¹¹, •küre /körüg¹¹², haberci anlamında •sab(v)çş devlet aleyhine çalışan düman casuslarına ise •şç denildi bilinmektedir¹¹⁴. Ayrıca gerekli yerlere erken haber almayı sağlayan, içinde daimi nöbetçilerin bulunduğu gözetleme kuleleri (kargu-karguy) in edildi i, bu kulelerde düman geldi zaman ate yakılarak herkesin hazır bulunmasını temin edildi görülmektedir¹¹⁵.

Öğdülmi, dü man askerinin çok olması durumunda sava acele edilmemesi ve ona göre tedbir alınması gerektiğini söyler. Daha sonra ise amak (yaragu) imkân varsa önce bu yolun denenmesini, yok ise zşrhş giyerek (yarşkan) savalaması gerektiğini (küre) ö ütler. Bu sırada gayretli olmak, dü manş rahat bırakmamak gerektiği dikkat çeker. Mümkün ise gece baskını (bas kiçe) yapılmasını önerir. Böylece gece karantısında kuvvetinin az veya çok olduğunu fark edilmeyecektir¹¹⁶.

Öğdülmi•e göre dümana karşı baarsı elde etme imkânı olmadıkça, kumandanşn elçi göndererek (yalavaç) sulh yapılması, dümanş oyalaması ve sava tokşka) acele etmemesi gerekmektedir. Ancak düman anlamak istemeyip savanmakta şrar ederse uzatmamak ve askeri toplayarak savanmak lazımdır. Bu durumda askere maştamak (üle) onların kahramanlık duygularını ok amak ve bunun için ve her vasıtayla barmak uygundur¹¹⁷.

Sava esnasında yapılması gerekenler sayılırken, Türk savanaktaki inin en önemli özelliklerini görmek mümkündür¹¹⁸. İlk olarak, savan (tokşg) uzatmamak gerektiği i uzatışka

¹⁰⁴ KB, b.2349-2352.; Gençkarahanlı Devlet Teşkilatı, s.207.

¹⁰⁵ Ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bk., Hamit Pehlivanlı, Eski Türkler ve Selçuklularda istihbaratçılık, *Türkler*, V, Ankara 2002., s.279-285.; Aynş yazar, •Büyük Selçuklularda istihbaratçılık, *Bilge*, Sayı: 27 (K2000), s.31-35.

¹⁰⁶ Abidelerde •tşlş ifadesine iki yerde tesadüf edilmiştir. Bunlardan ilkinde •Düman gelir ise görünüp gelir; gelmez ise tşlş haberlerini alarak oturun. denmektedir. *Tonyukuk Yazıtı*, Birinci Ta , K8). kincide ise •Tşlş getirdiler. Yarş ovasında yüz bin asker toplandı, der. *Şkilinde* geçmektedir (Aynş yazıtı, İkinci Ta , B1). Bu kayıtların tercümelerinde farklılıklar görülmüyor. Biz burada Talat Tekin'in tercümesini esas aldık.

¹⁰⁷ Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, İstanbul 1998, s.91., 89, 111.

¹⁰⁸ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I., TDK Yay., İstanbul 1936, s.111., 112.

¹⁰⁹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.370, 654.; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1973, s.58, 132.

¹¹⁰ DLT, I/336, III/134 (Dümanşn durumunu öğrenmek üzere adam yaklamak da •tşl tut (mak) içinde kaydedilmiştir.)

¹¹¹ DLT, III/65; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.654.

¹¹² •Küre¹¹³ kaçmak anlamındadır (DLT, III/263). Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*ndaki ilgili kelimeyi •küreg¹¹⁴ olarak vermeye dü man hakkında haber veren •küre¹¹⁵ kaçak olarak tercüme etti (Tekin, s.107); Muharrem Ergin ise, •küreg¹¹⁶ kelimesini disiplinsizlik itaatsizlik, kaçaklık, kaçış olarak vermekle beraber, ilgili kelimeyi cas haberci, gözcü anlamında •körüg¹¹⁷ olarak vermiştir (Ergin, age, s.122). Ögel de aynı zamanda olmak üzere •körüg¹¹⁸ olarak kaydetmiştir (Ögel, age, s.654).

¹¹³ DLT, III/154, 441.

¹¹⁴ Pehlivanlı, •Eski Tüllerde ve Selçuklularda istihbaratçılık, s. 279.

¹¹⁵ *Tonyukuk Yazıtı*, Birinci Ta , (K10); Aynş yazıtı, İkinci Ta , (D3); DLT, I/426.

¹¹⁶ KB, b.2359-2361.

¹¹⁷ KB, b.2362-2365.

¹¹⁸ Türk sava sistemi, sürat ve uzaktan savanına dayanmaktadır. Türkler atlı bir hareket üstünlüğü ve hız kullanmak suretiyle sürekli saldırı, şa ve ksa (yıldırım) saldırı yöntemleri uygulamaktadır. Buna göre dümana hiç beklenmedik bir anda

dü manşn (yagş) aklşnşn şra gelerek kuvvetinin derecesini anlayışbu durumda maubiyetin kaçışılmaz olacş söylenmektedir. Nitekim dümanlarşnş maup etmi , görmü geçirmi , tecrübeli yi it, •Görünmeyen dümanşn öhreti uzaktan büyük görünür; meydana çışnca, onunşakamlar nazarşnda bu öhret küçülür.Ş demtir. Askerin bir kışmşnş pusuya (busuğ) atışrşmalş, yaya okçularş (yadag okçş) harekete geçirerek kumandan öndemakşdır²⁰.

Kumandan, ordunun ön ve arkasına emin kimseleri koymalı, bunlardan bir kışmşnş dalsa kanatlara yerleştirmelidir. Dü man yaklaşıp, erler birbirleri ile harbe tutunca, herkes kendi kar

gösterme ve mal dātma iini, hükümdar için de tekrarlamakta ve hükümdarın altın, gümünalın da ştmasın (üle) söylemektedir. Ona göre insanlar bayıçtrafına toplanır. Bu üçy feda edilirse insanlar kendiliinden hizmete karlar. Hükümdar ne kadar som altın verirse (ülegil), hizmetinde bulunanlar da o kadar fedakârlık ederler. Bu hareket bir temelidir¹²⁶.

Sava sonrasında yapılması gerekenle ilgili di er bir kayışt da ölen veya yaralanan kimseler ile bunların ailelerine kâ muamele hakkındadır. Kumandana, •Yaralı varsa sen bakıp tedavi ettir. Esir olan varsa kurtar, geri al. Er ölen olursa, hürmetle kaldır; çoluk çocuyorsa, onlara haklarını ver. Z denmekte ve bu hareketiyle, askerlerin gönünü kazandı. Savaşta seve seve canlarını feda edecekleri söylenmektedir. Bunun yanında savaşta çışkan askerlere de tatlı söz söylenmeli, güler yüz göstermeli ve mal vermelidir. Bu üç

Ba tav, erif, •Eski Türklerde Harp Taktiği, *Makaleler*, III, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Emine Erdoğan), Berikan Yay., Ankara 2005.

Baytaratü'l-Vâzih (Metin- ndeks), Haz. Can Özgür, SBE Yayışmlanmamış Yüksek Lisans Tezi, stanbul 1988.

Bozdemir, Mevlüt, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*, AÜSBF. Yay., Ankara, 1982.

Clausewitz, Carl von, *On War*, (Editor/Introduction/Translation: Anatol Rapoport, Frederic Nautusch Maude, J. J. Graham), Penguin Classics, London 1982, (Türkçeye Çev. Yalçın, İstanbul, 1975).

Çetin, Altan, •Memlûk Askerinin Etimiği, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/2, (Austos 2003), s. 219-235.

Çetin, Altan, •Memlûk Devleti'nde Savaşın Kültürel Esaslarına Dair İnceleme, *İzleten*, LXXI/262 (Aralık 2007), s.909-921.

Dilaçar, A., *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK Yay., Ankara 1988.

Ebu'l-Fazl Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, II, (Nesri Said Nefîsî), Tahran 1352.

Ebu'l-Hasan Habib el-Mâveridî, *Nasihatü'l-Mülûk*, (Haz. Mustafa Şabıyşık), (SÜ SBE Yayışmlanmamış Doktora Tezi), Konya 1996.

Elçin, İsmail, •Tuz Ekmek Hakkında Üzerine İnceleme, *Şehit Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966., s.164-171.

Engels, Friedrich, •Tarihte İddetin Rolü, *Cogito (Şiddet)*, Sayı.5-6, Kış, Bahar, İstanbul 1996., s.169-184.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1973.

Fahr-i Müdebber, *Âdâbu'l-Harb ve's-Şeca'a*, (Nesri Ahmed Süheylî-i Hânsârî), Tahran 1346.

Fromm, Erich, *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri*, Birinci Kitap, Çev. İsmail Alpagut, Payel Yay., İstanbul 1993.

Fromm, Erich, *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri*, İkinci Kitap, Çev. İsmail Alpagut, Payel Yay., İstanbul 1995.

Fromm, Erich, *Sevgi ve Şiddetin Kaynağı*, Çev. Yurdanur Salman-Nalın, Payel Yay., İstanbul 1994.

Genç, Reat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2002.

Giraud, René, *Çöktürk İmparatorluğu*, (Çev. İsmail Mangaltepe), Ötüken Yay., İstanbul 1999.

Göksu, Erkan, •İnsanlık Tarihinin Değişen Fenomenleri: İddet ve Savaş, *Bilim Yolu*, Kırşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3/2003 (Türkiye Cumhuriyetinin 80. Yılı Özel Sayısı), Kırşehir, s.577-599.

Gumilëv, Lev Nikolayeviç, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2002.

Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Tarih-i Güzîde*, (Nesri Abdül-Hüseyn Nevâî), Tahran 1362.

Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, (Açıklanmamış Metin), (Haz. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun), TTK Yay., Ankara 2004.

Haza Kitabı Baytarnâme (Tenkidli Metin), (Haz. Mesut İnan), (MÜ SBE Yayışmlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1988.

İbn Erenboğa Zeredkâ, *el-Anîk fi'l-Menâcînik*, (Tahkik: İhsân Hindî), (Câmiyatı Haleb), Dısmak 1405/1985.

Karlı, Mahmud, *Dîvânü Lüğâti't-Türk Tercümesi*, (Çev. Besim Atalay), I-IV, TDK Yay., Ankara 1988.

Keegan, JohnŞava Sanats Tarihi(Çev. Füsun Doruker), Sabah Kitaplarş (Yeni Yüzyşl Tarih Dizisi), stanbul 1995.

Kitâbu fî Riyâzati•l-Hayl, Kitâbu fî

Reîdü'd-dîn Fazlullâh, *Çâmi'ü't-Tevârih*, (Selçuklular Kışmı), II. Cilt 5. Cüz, (Ne Ahmet Ate), TTK Yay., Ankara 1999.

Roux, Jean-Paul, *Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev. Aykut Kazancşgil) İstanbul 1999.

Roux, Jean-Paul, *Orta Asya (Tarih Uygarişk)*, (Çev. Lale Arslan) İstanbul 2001.

Sun Tzu, *The Art of War*, (Translated by Wu Sun Lin), Long Rivers Press, San Francisco 2003., (Türkçe terc. *Savaş Sanatı*, Çev. Adil Demir, İstanbul 2001).

Taneri, Aydıñ *Çelâlu'd din Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977.

Ta a şI, Ahmet, *Gök-Türkler I*, TTK Yay., Ankara 2003

Tekin, Talat, *Orhun Yazıtları*, İstanbul 1998.

Unsurü'l-Me'âlî Keykâvus bskender *Kâbüsnâme*, (Gulâm Hüseyin-i Yûsufî), Tahran 1362.

Uyar, Mustafa, •Âdâb el-Harb ve eeca•a•ya Göre Hisar ve Katma Gelenâž, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV/40 (2005), s.215-224.

White, Lynn Townsend *Medieval Technology and Social Change*, (Oxford University Press), Oxford 1962., s.15-38.

Yustrow, *Başkumandan ve Harb Fenni*, (Çev. N. Bürîan), Gnkur. X. ube, Askerî Matbaa, İstanbul 1932.

Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig I Metin*, (Haz. Reit Rahmeti Arat), TDK Yay., İstanbul 1947; (*Kutadgu Bilig II Tecüme*, (Haz. Reit Rahmeti Arat), TTK Yay., Ankara 1959.).